

De *Gacaca* rechtbanken

‘Traditie’ als begin van een oplossing of onderdeel van het Rwandese probleem?

Bert Ingelaere

Inleiding¹

In de nasleep van een gewelddadig conflict werd doorgaans gebruik gemaakt van klassieke rechtbanken om met het verleden om te gaan door daders en verantwoordelijken te berechten. Het Nuremberg Tribunaal na de Tweede Wereldoorlog is een gekend voorbeeld. Later volgden de Waarheids- en Verzoeningscommissies naar Zuid-Amerikaans model of zoals in Zuid-Afrika na de Apartheid. Slachtoffers kregen hierbij een grotere rol toebedeeld in de periode na het conflict of bij het verdwijnen van het autoritaire regime. Deze manieren om met het verleden om te gaan zijn echter grotendeels gebaseerd op Westerse noties van rechtvaardigheid – retributie – of Westerse veronderstellingen over de effecten van het spreken van de ‘Waarheid’ als een vorm van christelijke of spirituele verlossing. Bovendien opereerden deze tribunalen en commissies vaak zowel fysiek als psychologisch op grote afstand van de gewone bevolking die vaak het meest en direct getroffen is door het geweld.

Recenter wordt daarom steeds meer aandacht besteed om in situaties na conflict gebruik te maken van zogenaamde ‘traditionele’ of ‘inheemse’ gebruiken en rituelen om de last van het verleden draaglijk te maken of terug te dringen. Deze gebruiken zouden zowel meer cultureel aangepast zijn als ook direct toegankelijk voor de gewone bevolking. Een recent voorbeeld van deze globale tendens is het geformuleerde voorstel tijdens de vredesonderhandelingen tussen de regering van Uganda en het *Lords Resistance Army* om het *Mato Oput* ritueel te gebruiken in de nasleep van het conflict.

De modernisering van de *Gacaca* rechtbanken met als doel de daders van de Rwandese genocide te berechten en verzoening te bewerkstelligen is waarschijnlijk het startpunt geweest van de globale aandacht voor deze ‘nieuwe’ manier om met het verleden om te gaan. De resultaten die de *Gacaca* rechtbanken genereren zijn echter geen onverdeeld succes. En dit zowel op kwantitatief als kwalitatief vlak. Meer dan 800.000 mensen zijn nu beschuldigd wat veel meer is dan verwacht en allen behoren ze tot de Hutu etnische groep. Bovendien zijn gevoelens en strategieën van wraak en verzoening op een complexe wijze verstrengeld in het huidige Rwanda.

We verankerden onze analyse van de *Gacaca* rechtbanken in de geschiedenis en ervaringen van één dorp, Ntabona, gelegen in centraal Rwanda. Hoewel de ervaringen van de inwoners van Ntabona uniek zijn, bevatten ze toch ook veel elementen die in alle dorpen en voor alle Rwandezers aan de orde zijn. Deze bevindingen kwamen tot stand gedurende 18 maanden veldwerk in Rwanda tussen Juli 2004 en April 2007 waarbij we voor langere periodes in 10 rurale Rwandese dorpen verbleven, met honderden inwoners spraken via allerlei onderzoekstechnieken en ook honderden *Gacaca* zittingen bijwoonden. Om onze analyse tastbaarder te maken zoemden we op locatie in Ntabona verder in op twee figuren: Spéciose is een overlevende van de genocide en Sylvère, een Hutu man die als jonge kerel deelnam aan de moordpartijen in het dorp en zijn misdaden bekende in de gevangenis en tijdens de *Gacaca* sessies in het dorp. In het tijdperk na de genocide proberen ze opnieuw het

¹ Deze tekst bevat passages in vertaling die ontleend werden aan Bert Ingelaere, ‘The *Gacaca* courts in Rwanda’, Luc Huyse & Mark Salter (eds.), *Traditional Justice and Reconciliation after Violent Conflict, Learning from African Experiences* (Stockholm: International IDEA, 2008), pp. 25-59. De auteur wenst International Idea te bedanken voor het verlenen van de toestemming om delen van deze tekst over te nemen. Het onderzoek naar de *Gacaca* rechtbanken kwam tot stand met de steun van het Fonds voor Wetenschappelijke Onderzoek – Vlaanderen (FWO).

leven te hervatten net zoals de andere inwoners en alle Rwandezers. Gacaca moest hen helpen om met dit verleden om te gaan. Dat was althans oorspronkelijk de bedoeling en verwachting. De lange termijn effecten moeten nog afgewacht worden, maar een aantal factoren hebben ervoor gezorgd dat de modernisering van de Gacaca traditie geen onverdeeld succes werd tot op heden. In onze paper brengen we daarom de ontstaansgeschiedenis van de moderne *Gacaca* in kaart. We argumenteren dat de *Gacaca* tribunalen bij uitstek een 'uitgevonden' traditie zijn. Ze lenigen daardoor niet alleen maatschappelijke noden, maar dienen ook politieke doelen. Vervolgens stellen we de vraag wat de *Gacaca* praktijk ons leert over het leven zoals het is in Rwanda na de genocide en wat de ervaring van Rwanda ons leert over het (mogelijke) gebruik van dergelijke 'traditionele' mechanismen in gelijkaardige situaties in andere landen.

Het verhaal van een Rwandees dorp en twee van zijn bewoners (1990-2007)

Voor 1994 was Rwanda een bijna onbekend land verborgen in het hart van Afrika. Op 6 april 1994 echter werd het vliegtuig van de toenmalige president Juvénal Habyarimana neergehaald boven de hoofdstad Kigali. Dit was het startschot van een campagne van geweld tegen de Tutsi etnische minderheidsgroep en de zogeheten 'gematigde' Hutu die tot de etnische meerderheid behoorden maar gekant waren tegen het heersende regime. In een tijdspanne van 100 dagen stierven ongeveer 800.000 mensen. Deze tragische gebeurtenissen schokten de wereld en plaatsten Rwanda op de wereldkaart. Het was het hoogtepunt in de geschiedenis van een land getekend door sporadische uitbarstingen van etnisch geweld als gevolg van de strijd om de macht (en de rijkdommen) in de loop der jaren. Een strijd geënt op de Hutu-Tutsi etnische bi-polariteit die het Rwandese socio-politieke landschap kenmerkt. De Hutu zijn de etnische meerderheidsgroep met ongeveer 84% van de bevolking, 14% van de bevolking is Tutsi en 1% Batwa.

Hoewel Rwanda ondertussen wereldwijd bekend of zelfs berucht werd door de extreme schaal, snelheid en brutaliteit van de gewelddadige maanden in 94, blijft *Ntabona* tot op heden een onbekend en onooglijk dorpje verscholen in het binnenland van Rwanda. Een heuvel tussen duizend andere. Het dorpje ligt op ongeveer 80 kilometer van de hoofdstad Kigali. Nadat Habyarimana's vliegtuig neergehaald was op 6 april, bleef alles kalm in *Ntabona*. Na 4 dagen werd de heuvel vanuit een nabijgelegen dorp aangevallen door Hutu vluchtelingen die door de aanhoudende oorlog met het Rwandese Patriotisch Front (RPF) in het Noorden op de vlucht waren. Het rebellenleger van het RPF had Rwanda aangevallen vanuit buurland Uganda op één oktober 1990.

Het leeuwendeel en de ruggengraat van het RPF bestond voornamelijk uit afstammelingen van Tutsi die voorheen Rwanda waren ontvlucht. Voor de onafhankelijkheid in 1962 was het land een koninkrijk. Een koning (mwami) van Tutsi origine en de aristocratie heersten over het gewone volk dat dus hoofdzakelijk Hutu was. Het jaar 1959 kende een sociale revolutie - later gekend als de 'Hutu revolutie'. In een golf van opeenvolgende gebeurtenissen tussen 1959 en 1962 werden lokale Tutsi leiders verdreven uit hun dorpen (op de heuvels) en na verkiezingen vervangen door 'burgemeesters' overwegend van Hutu origine. In de ideologische onderbouw van de Rwandese republieken (1962-73 onder president Kayibanda en 1973-94 onder president Habyarimana) bleven Hutu en Tutsi onderscheiden categorieën, maar de Tutsi werden nu, volgens de nieuwe denkbeelden, de ondergeschikten in een nieuwe herwonnen 'natuurlijke orde' van Hutu suprematie.

De gebeurtenissen van 1959 gingen gepaard met geweld tegen de Tutsi leiders en hun families en een eerste golf van Tutsi zocht zijn toevlucht in de naburige landen zoals Uganda. Er volgde een tweede en grotere golf in 1963-64 nadat de eerste groep Tutsi vluchtelingen zich gehergroepeerd had en Rwanda vanuit Burundi en Tanzania aangevallen had. Een aanzienlijk aantal Tutsi werd gedood in vergeldingsaanvallen en nog meer ontvluchtten het land. Deze aanvallen en de gewelddadige reactie van het Rwandese regime was een voorafspiegeling van wat er 30 jaar later te gebeuren stond.

Door intensieve media- en overheidspropaganda tijdens de burgeroorlog begin jaren 90 werd de vijand – het RPF - die het bewind van de *rubanda nyamwinski* (de grote ‘democratische’ meerderheid) bedreigde, afgeschilderd als een gevaar voor de heerschappij van de Hutu etnische meerderheid. Het (gepercipieerde) gevaar kwam daardoor niet alleen van buitenaf door de invasie maar ook van binnenuit, van elke Tutsi die in Rwanda woonde en bij uitbreiding van elke Hutu die het status quo van de heersende *rubanda nyamwinski* niet steunde. Het is belangrijk te onthouden dat ook Hutu die de uitroeiingscampagne niet gunstig gezind waren of heftige tegenstanders waren van het Habyarimana regime of op één of andere manier banden hadden met Tutsi ook slachtoffer werden van het geweld. Wat echter een vraag blijft, is de grote betrokkenheid van vele gewone burgers, de Hutu boeren, die gedurende de genocide hun Tutsi burenen opspoorden, beroofden en ook doodden.

Ook Sévérine en haar kinderen werden zo opgejaagd door haar burenen, inwoners van Ntabona. Sévérine werd in 1956 geboren in een dorp dicht bij Ntabona. In 1974 kwam ze naar Ntabona om te trouwen. Hoewel ze momenteel officieel beschouwd wordt als een overlevende van de volkerenmoord en daarom de benaming *rescapé* kreeg en zij er de nadruk op legt dat zij een Tutsi is, beweren de lokale bewoners dat zij in feite Hutu is. Vast staat dat haar man Tutsi was: een boer die ook een kleine winkel had waarin hij kleren herstelde en ze dan op de markten in de streek verkocht. “Na ons huwelijk hadden we grote percelen land. We hadden een koe en schapen, land en koffiestruiken; we konden een volle vrachtwagen zonder enig probleem laden.” Haar echtgenoot had een naaimachine gekocht die hem in staat stelde samen met zijn broer een inkomen buiten de landbouw te verwerven. Ondertussen bewerkte Sévérine de velden en stelde loonarbeiders tewerk. De sociale relaties waren goed, maar “omwille van onze rijkdom verwekten we ook afgunst en haat.” Samen hadden ze drie kinderen, geboren in 1976, 1977 en 1979. Haar echtgenoot stierf in de vroege jaren tachtig tengevolge van een ziekte. “Het leven werd moeilijk wanneer mijn man stierf. Slechts wanneer de kinderen opgroeiden, werd het leven weer beter.”

In het begin van de jaren negentig was Sévérine lid van verscheidene landbouwassociaties. De leden verbouwden rietsuiker in de vallei van de rivier. De associaties waren etnisch gemengd. Maar door de oorlog met het RPF en de opkomende polarisatie van het sociale leven in de periode wanneer men de meer-partijen politiek invoerde, werd Sévérine uit de associaties gestoten. Ook in die periode, in 1992, weigerde een lokale leraar die later een plaatselijke leider in de genocide zou worden, Sévérine berichten van een secundaire school in een verafgelegen provincie door te geven omwille van haar ‘etnische identiteit’ of toch tenminste die van haar kinderen; daardoor werd haar kind van school gestuurd. In die periode “keek geen enkele overheid naar ons om”.

Sylvère, een Hutu, maakte deel uit van de lokale overheid in het dorp in die tijd. Zij het dan op het allerlaagste echelon, als lid van een soort wijkcomité. Ook hij was lid van verscheidene landbouwassociaties in de vallei van de rivier. “Ik bewerkte onze velden, kweekte bonen en zoete aardappelen. Ik verbruikte de oogst langzaam. Momenteel heb ik dezelfde velden, maar de familie is groter geworden en dat is de reden waarom ik problemen heb; er is minder voor meer.” Hij was 24 toen de oorlog met het RPF uitbrak in 1990, het jaar waarin hij trouwde. Hij woonde nooit ergens anders dan in Ntabona, maar zat van september 1994 tot 2003 opgesloten in de provinciale gevangenis op beschuldiging van deelname aan de genocide. Toen hij gevangen werd gezet had hij twee kinderen, na zijn vrijlating kwamen er nog twee bij. “De oogsten zijn minder en de kippen zijn ziek: er heerst een epidemie. Dat is de reden waarom ik niet meer vooruitkom. Voor 1994 was ik er beter aan toe, ik had geen problemen. Alles was ok, we dansten en zongen liederen. Ik behoorde niet tot de rijken van het dorp maar we bewerkten het land en hadden goede oogsten; we konden zelfs naar de markt gaan om producten te verkopen.”

Geweld op de heuvel, genocide in het dorp

Sylvère herinnert zich dat hij sinds zijn geboorte altijd goede relaties gekend heeft onder de bevolking. “Er waren (etnisch) gemengde huwelijken en we dronken samen bier; er waren geen problemen.” Die situatie veranderde onder de oorlog. “We hoorden dikwijls de bombardementen van het slagveld in de verte. Maar hier bleef alles rustig. Ik kon mij niet voorstellen dat er hier slachtpartijen zouden zijn.” Na het neerstorten van het vliegtuig werd de bevolking ongerust. “Mensen die aan de andere kant van de rivier woonden [*vluchtelingen vanuit het Noorden die door de oorlog met het RPF op de vlucht waren*] zeiden dat de President door de Tutsi vermoord was. Dat is de reden waarom zij, aan de andere kant van de rivier, begonnen Tutsi in de rivier te gooien. Maar sommigen konden zwemmen en staken de rivier over. Zij kwamen zich hier verschuilen. Na een tijd begon het hier ook. Mensen van de nabijgelegen dorpen kwamen naar hier. Wij vroegen hen wat ze uitspookten en zij antwoorden dat “zij werkten zoals iedereen” [*het woord ‘werken’ verwijst naar de deelname in de uitroeiingscampagne*]. Ze zeiden dat iedereen zichzelf moest beschermen tegen de Tutsi en dat zij wraak wilden. Rondes [*patrouilles*] werden georganiseerd tegen de Tutsi waaraan enkel Hutu deelnamen. De autoriteiten kwamen ons aansporen en zeiden dat “iedereen zich bewust moest zijn van de ‘gemeenschappelijke vijand en dat we ‘hen’, de Tutsi, moesten opsporen”.

De dood van Habyarimana was de katalysator, het radicaliseerde de etnische denkbeelden. Verhalen en verslagen van het RPF dat een bloedbad aanrichtte onder de Hutu bevolking op zijn weg door Rwanda wakkerde de verbeelding aan en versterkte de vrees. Er werd dus aangestuurd op én aangenomen dat de dreiging moest weggenomen worden. De slogan ‘*Hutu Pama*’ (*Hutu power*) galmde door de heuvels; de Tutsi werden gebrandmerkt als kakkerlakken, *inyenzi*. De vluchtelingen uit het Noorden wilden daarom ook de Tutsi bevolking van *Ntabona* lastigvallen - verdelging van de *Inyenzzi*, de kakkerlakken, oorzaak van alle kwaad. Maar de lokale ‘*burgomestre*’ (*burgemeester*) was samen met de bevolking gealarmeerd en dreef de aanvallers terug van wie sommigen in de actie gedood werden. De kalmtte keerde nadien terug in *Ntabona* maar later begon een kleine groep onder leiding van een voormalige regeringssoldaat en getrainde *Interahamwe* de gemeenschap te terrorizeren.

Interahamwe was oorspronkelijk de benaming voor de leden van de jongerenafdeling en militia van de grootste politieke partij, de MRND, lange tijd de enige politieke formatie in het dictatoriale systeem onder Habyarimana. Later werd de term gebruikt voor alle (mogelijke) betrokkenen in de genocide. De acties van deze militieleden in *Ntabona* kaderden oorspronkelijk in de retoriek van de genocide en het doelwit van hun pesterijen was de Tutsi bevolking als symbool van een bredere abstracte entiteit: “de Tutsi als de vijand”, maar het was slechts na twee weken dat zij hun acties opdreven en begonnen Tutsi te vermoorden. Zij konden dat doen omdat de politieke orde in het dorp, de machtsrelaties, ondertussen gewijzigd waren: de ‘*burgomestre*’ die aanvankelijk tegen de moordcampagne was, had zijn macht verloren door een interventie van de nationale autoriteiten.

Na de dood van Habyarimana volgden de gebeurtenissen elkaar snel op in de hoofdstad Kigali. Ook sommige landelijke gebieden reageerden spontaan op de roep naar actie; andere verzetten zich een lange tijd en externe dwang was nodig om het uitmoorden te starten. Milities, het leger en politie en de meerderheid van de administratieve autoriteiten en hun personeel waren de drijvende kracht achter de slachtpartijen in het ganse land. De *Interahamwe*-leider in *Ntabona* nam zo na een tijd de controle van het dorp over in dit machtsvacuüm. Hij vormde aanvalsgroepen (*Igitero*) samengesteld uit gewone boeren om de Tutsi op te sporen en te doden. Deelnemers werden beloond met de bezittingen van de Tutsi inwoners, velden en oogsten werden verdeeld.

De algemene perceptie van de bevolking –zowel Hutu als Tutsi- was dat deze lui die geweld gebruikten ‘een bende bandieten’ waren die erop uit waren te stelen en de macht in het dorp over te nemen. Na een tijd werd dit duidelijk wanneer een groot aantal Hutu gezinshoofden ook op de dodenlijst van volgende ‘doelen’ voorkwamen. Deze Hutu waren op een of andere manier door

familiebanden verbonden, zij waren ‘de rijken’ van de regio, bekleedden overheidsposities of hadden andere bronnen van inkomsten buiten de landbouw. Hun gedrag kon als dubbelzinnig geïnterpreteerd worden, bezorgd om hun eigen veiligheid en enkel in actie komend door de *Interahamwe* leider te vermoorden wanneer zijzelf het voorwerp werden van geweld. Daarna keerde de kalmte in het dorp terug tot de komst van een andere *Interahamwe* leider, gesteund door de nationale autoriteiten en de ‘natuurlijke’ orde van de machtsverhoudingen veranderde opnieuw.

De groep die aanvankelijk plunderde en de Tutsi opspoorde, vond vernieuwde moed in de woorden van de nationale overheden die de bevolking aanspoorde om de percelen van de Tutsi te verdelen. Deze economische prikkel verhoogde de deelname aan de aanvallen aanzienlijk. En sommige mensen waren om zeer persoonlijke redenen betrokken zoals bijvoorbeeld de leraar die een Tutsi familie aanviel omdat deze jaren voorheen geweigerd had hun dochter met hem te laten trouwen.

Sylvère maakte deel uit van de aanvalsgroepen [*igitero*] die de Tutsi die zich verborgen hielden, gingen zoeken en opjagen. “We gingen de huizen van Hutu families doorzoeken om te zien of ze Tutsi verborgen hielden. Als we iemand vonden, vervoerden we hem of haar naar de rivier. Hun kleren werden uitgetrokken en soms werden ze gebonden met touwen en met stokken geslagen. [*Wendt zijn ogen naar de grond*] Ik was daar, maar ik heb die dingen niet gedaan.” De huizen van de Tutsi waren op dat moment al verwoest. Ook Hutu die gekend waren als bevriend met de Tutsi werden lastig gevallen, mensen die bijvoorbeeld een koe uitgewisseld hadden in het verleden als teken van vriendschap. “Soms bedreigden we die Hutu ook. In totaal vonden we op die manier 9 personen.”

Volgens Sylvère nemen velen deel op vrijwillige basis. “De motivaties om deel te nemen verschilden, sommigen deden het om te plunderen, anderen voor voedsel en om te roven of om de velden te kunnen bewerken.” Tot op heden vraagt Sylvère zich af waarom de autoriteiten en de *conseiller* [*administratief hoofd van het dorp*] niet probeerden om de moorden te stoppen hoewel ze het gekund hadden. “Wat mij persoonlijk betreft, heb ik op school geleerd hoe de Hutu in het verleden onheus behandeld werden. Als ik hoorde dat de Tutsi zouden terugkomen, dacht ik, nee, de Tutsi mogen nooit terugkomen. De meesten onder ons koesterden dit soort ideeën. De ouderen vertelden de jongeren dat wij allemaal zouden sterven als het oude regime zou hersteld worden.”

Wanneer Habyarimana’s vliegtuig neergeschoten was, werden ook de kinderen van Sévérine het doelwit van geweld. “Wanneer ik het veld ging bewerken na de neerstorting van het vliegtuig, begonnen de mensen me uit te schelden. (...) vroeg waar mijn zoon was. Ze zeiden dat ze hem nodig hadden om deel te nemen aan de ‘rondes’, de patrouilles om de veiligheid te verzekeren. Ik zei hen dat ik hem zou sturen wanneer hij terug was. Op zekere dag zag ik een grote groep Tutsi families toevlucht zoeken in de gebouwen van de parochie. ’s Nachts kwam een plaatselijke leraar op onze deur kloppen met de vraag de kinderen te sturen. Ik deed niet open. Vervolgens kwamen ze in groep en ik hoorde hen fluisteren: als je iemand wil te pakken krijgen, dan zal je heel voorzichtig te werk moeten gaan.” De volgende dag vertelde mijn zoon dat ze de huizen van de families (...) en (...) geplunderd hadden. Ik besloot te vertrekken.”

Sévérine nam de kinderen met zich mee naar de naburige regio, haar geboortestreek, om ze er te verbergen. Op haar weg daar naartoe moest ze langs verscheidene wegblokkades. Ze werd er verscheidene keren geslagen en heeft nu littekens op haar armen van machete slagen. Zij bleef ongeveer een maand in de woonst van haar ouders. Iemand uit Ntabona stuurde boodschappen naar de plaatselijke overheden met de vraag haar kinderen naar de inwoners van Ntabona te sturen. Eens ze op haar schuilplaats ontdekt werd, verplichtte de bevolking haar daar de kinderen terug te sturen naar Ntabona, zodat ze konden gedood worden op de plaats waar ze vandaan kwamen. Sévérine volgde de bevelen op en keerde terug. “Ik kwam ’s avonds in Ntabona aan. (...) kwamen mijn kinderen halen. Ze vervoerden ze naar de rivier. (...) nam mijn kinderen bij de benen om hun

hoofdjes tegen de rotsen te smakken. De volgende morgen ging ik hun lichaampjes zoeken. Ik werd bijna gek: de honden waren begonnen het vlees van hun lijkjes te eten.”

In *Ntabona* was de genocide geen éénduidige gebeurtenis maar eerder een afwisseling van periodes van weerstand met perioden van regelrecht geweld waarvan zowel Tutsi als Hutu het voorwerp werden. Op de 4de juli nam het RPF de controle over Kigali en het gebied rond Ntabona over. De verslagen regering en haar troepen vluchtten naar het naburige Zaïre, de huidige Democratische Republiek Congo (DRC) en een groot deel van de bevolking volgde. Maar in Ntabona ontvluchtte bijna niemand van de Hutu bewoners het dorp, er waren geen wraakmoorden door het RPF of Tutsi-overlevenden zoals op zovele andere plaatsen gebeurden, maar massale opsluitingen volgden.

187 Tutsi inwoners uit Ntabona werden vermoord tijdens de genocide. Nog eens 30 anderen vonden de dood op zoek naar bescherming in naburige dorpen. Aan de barrières die opgetrokken werden in Ntabona werden nog eens 55 Tutsi afkomstig uit andere streken en op de vlucht voor het geweld vermoord. 58 Huizen werden vernield en na de genocide werden 64 mensen opgesloten op beschuldigingen van deelname aan de slachtpartijen. De meesten zullen zoals Sylvère in overvolle gevangenis meer dan 10 jaar wachten op een proces. Slechts 31 van de 87 overlevenden van de genocide wonen nog in Ntabona, de meesten trokken weg naar de stad of de nieuwe nederzettingen door de staat gebouwd.

Als militair overwinnaar was het RPF in staat zonder veel beperkingen de agenda van het Rwanda ‘na-de-genocide’ te bepalen. President Paul Kagame heeft herhaaldelijk aangegeven dat hij ‘een nieuw land wil bouwen’ – een wens die letterlijk moet genomen worden, ook met betrekking tot de manier waarop met het verleden omgegaan wordt, zoals bijvoorbeeld door de modernisering van het *Gacaca* systeem.

***Samen-leven* en verzoening na genocide – een zaak van het hart**

In de tien jaar tussen de genocide en de start van de Gacaca processen leefden slachtoffers en degenen die betrokken waren in het geweld maar geen voortrekkersrol hadden gedurende de volkerenmoord opnieuw samen op hun respectievelijke heuvels – niet altijd als burens aangezien de overlevenden dikwijls gegroepeerd werden in nieuwe nederzettingen, maar toch in dezelfde buurt. Daardoor moesten ze dus een aangepaste levenswijze ontwikkelen en manieren om met mekaar om te gaan. Het is belangrijk deze strategieën en tactieken te begrijpen die in het dagelijks leven werden toegepast in het decennium voor de installatie van de Gacaca rechtbanken. Het stelt ons in staat na te gaan of hun komst het natuurlijke proces van ‘om te gaan met het verleden’ heeft vergemakkelijkt of verstoord.

Samenleven na de genocide was niet zozeer een persoonlijke keuze maar bittere noodzaak. Dit *samen-leven* was oorspronkelijk gekenmerkt door wederzijdse vrees die met het voorbijglijden van de tijd geleidelijk aan wegebe. Na 2003 flakkerde die vrees van tijd tot tijd weer op met de komst van iedere golf van vrijgelaten gevangenen die in de gevangenis schuld bekend hadden en daardoor voorwaardelijk vrijkwamen.

Ook Sylvère werd in 2003 vrijgelaten nadat zijn bekentenis door de diensten van het parket aanvaard werd. In de gevangenis maakte Sylvère zich vooral zorgen over de familie thuis. “Wanneer wij in de gevangenis zaten, waren we rustig, geen andere keus. Maar wanneer je aan het huisgezin denkt, realiseer je je dat zij een moeilijke tijd doormaakten. De vrouw was alleen.” Heel wat mensen verwelkomden Sylvère hartelijk bij zijn vrijlating in 2003. “De mensen wisten echter niet dat wij in de gevangenis getuigenis afgelegd hadden over wat er gebeurd was [*gedurende de genocide*].” De oorspronkelijk hartelijke sfeer zal daardoor later, bij de aanvang van Gacaca, veranderen.

Wantrouwen primeert in *Ntabona* sinds de genocide en broosheid begeleidde de activiteiten van het dagelijkse leven. *Samen-leven* (als louter feit, niet zozeer verzoend) was tegen het einde van de jaren 90 de orde van de dag voor een groep weduwen die hun echtgenoot en kinderen verloren hadden gedurende de volkerenmoord. Zoals Sévérine bijvoorbeeld. Ze werden gegroepeerd in een nieuwe nederzettingssite op een zekere afstand van hun voormalige huis. Ze leven in erbarmelijke omstandigheden van verpaupering omdat zij hun eigendommen verloren hebben en niet kunnen terugvallen op familie, het eerste waartoe men zich wendt in tijden van leed en nood. Ze verkiezen in hun kleine groep van lotgenoten te blijven die dezelfde traumatische ervaringen hebben meegemaakt. Haar meest intense sociale contacten heeft Sévérine met andere overlevenden van de genocide, haar burens. “Vertrouwen betekent dat er niemand achter je aan loopt met de bedoeling je kwaad te doen. Ik heb over het algemeen vertrouwen in de mensen met wie ik samenwerk en die de waarheid spreken.” Interactie met de meerderheid van de Hutu bevolking gebeurt zeer stroef. En ze zijn bang sinds de komst van de vrijgelaten gevangenen die sinds 2003 in de gevangenis bekend hebben. Sommigen onder hen waren op aansporen van de overlevenden gevangengezet in de jaren die volgden op de massamoord. Hen zien terugkomen, blijkbaar zonder beperkende voorwaarden vrijgelaten, deed hen vrezen voor hun leven.

Sévérine heeft last om de slaap te vatten, voelt zichzelf nutteloos, zonder vertrouwen en niet in staat beslissingen te nemen. Haar leefomstandigheden en het verlies van haar kinderen doen haar met bijna de ganse bevolking van haar vroegere dorp in conflict leven. Haar miserie zal haar ertoe brengen mensen in Gacaca aan te klagen die later onschuldig zullen blijken te zijn. Hutu bewoners voelen een spanning wanneer Sévérine en de andere overlevenden in het centrum van het dorp aankomen. De andere vrouwen, Hutu, stellen: “wij proberen met ze te praten, maar wanneer ze kwaad worden, moeten we zwijgen. [...] Voor ons, is er geen enkele belemmering voor verzoening, maar de overlevenden denken dat alles wat zij zeggen letterlijk moet opgevolgd worden.” De komst van Gacaca zal deze onderhuids spanningen naar boven brengen en komen versterken.

Overlevenden hoopten dat Gacaca klaarheid zou brengen vooral over de plaatsen waar de lichamen van sommigen van hun geliefden werden gegooid. De opgraving van het lichaam van verdwenen familieleden is een belangrijke voorwaarde om te komen tot een symbolisch afsluiten van een pijnlijk stuk verleden. De Hutu met familie in de gevangenis, anderzijds, hoopten dat Gacaca hun familieleden zou bevrijden die sinds jaren zonder aanklacht of rechtszaak gevangengezet waren.

Tot 2005 – de start van Gacaca – werden de gevolgen van de genocide meestal verwoord in termen van materieel en menselijk verlies. Argwaan tussen de etnische groepen was er wel maar eerder smeulend onder de oppervlakte van het sociale leven. Uit pure noodzaak keerde het leven terug tot een vorm van normaliteit en *samen-leven*. Het leven in de heuvels is in hoge mate pragmatisch. Spanningen en conflicten worden geheim gehouden omdat burens en dorpsbewoners van elkaar afhangen in hun dagelijkse activiteiten en hun overlevingsstrijd in hun gedeelde armoede. Samen-leven – *kubana* – is een kwestie van noodzaak die mettertijd en net omwille van het verglijden van de tijd minder beangstigend wordt voor degenen die onmiddellijk bij het geweld betrokken waren, maar interpersoonlijke verzoening – *ubwiyunge* – is een zaak van het hart en een gemoedstoestand in een sociale relatie.

Rwandezen en vooral de overlevenden, verwijzen dikwijls naar het ‘hart’ als ze praten over de gebeurtenissen van het verleden en de aard van vertrouwen die ze hebben in hun burens, mededorpsbewoners of leden van de andere etnische groep. In de Rwandese context is het hart de kracht die de mens tot één geheel maakt. Het is het centrum waar impulsen van buitenaf worden ontvangen en de plaats van de innerlijke (gemoeds-)beweging. Gevoelens, gedachten en de wil zijn onderling met mekaar verbonden en verenigd in het hart. Het hart is ontoegankelijk voor anderen maar is de plaats waar de waarheid ligt. Door het geweld dat zij in hun midden ervaren hebben, ‘zijn

de harten veranderd', wat betekent dat de mensen naar een toestand geëvolueerd zijn die men niet zondermeer als menselijk kan beschouwen.

Het hart is veranderd omwille van de begane misdaden, het ervaren geweld of de waargenomen wreedheden. De levensomstandigheden, de sociale omgeving en de dagelijkse interacties zijn tot een vorm van normaliteit teruggekeerd, maar deze uiterlijke schijn onthult heel weinig over het innerlijke van iemand. Uiterlijkheden zijn misleidend, zoals volkse zegswijzen aangeven: 'de mond zegt niet steeds wat in het hart omgaat' of 'de haatdragende maag, je geeft ze melk en ze braakt bloed'. Dagelijkse activiteiten en interacties werden een vorm van omgaan met het verleden zowel in positieve als negatieve zin: mekaar kruisen op het pad naar de velden, het aanbieden en delen van bananenbier in de lokale kroeg, de uitnodiging op een trouwfeest of een helpende hand om een zieke naar het ziekenhuis te vervoeren waren katalysators van het herstellen van emoties en sociale relaties. Ondertussen fungeerden beschuldigingen van hekserij, bedreigingen of verdenkingen van vergiftiging, de (interpretatie van) een oogopslag of iemand niet uitnodigen op een feest voldoende om het wantrouwen te doen toenemen. Soms werden allianties gesloten tussen slachtoffers en daders uit noodzaak, als overlevingsstrategie maar soms ook uit vrije keuze. Deze praktijken waren een middel om de menselijkheid van zichzelf en de ander, gekristalliseerd in het hart, te onderzoeken.

Omgaan met het verleden vóór de komst van de Gacaca rechtbanken was verankerd in de dagelijkse activiteiten en ontmoetingen gegroeid over de jaren heen. Wat wij de waarheid vertellen, aansprakelijk stellen, verzoening bewerkstelligen of compensatie verschaffen (of de tegenovergestelde emoties als wraakzucht en wantrouwen) noemen, had zich over de jaren heen genesteld in de dubbelzinnigheid van het lokale leven. Omgaan met het verleden geraakte ingebed in het web van een hechte leefgemeenschap, moeilijk te doorgronden vanuit het standpunt van een buitenstaander die gewoon is aan andere categorieën van wat als evident aanvaard wordt. In ieder geval was stilte over het verleden de orde van de dag. Zaken 'van voordien' waren gekend of vermoed maar er werd nooit openlijk over gesproken. Het hart van de ander werd slechts stilzwijgend verkend.

Eén van de problemen met het functioneren van de *Gacaca* rechtbanken is het feit dat ze in zekere mate – paradoxaal genoeg – ingaan tegen de tradities en gebruiken uit de Rwandese cultuur en tegen de praktijken van *samen-leven* die zich in de jaren na de genocide noodgedwongen ontwikkelden. Om dit goed te kunnen begrijpen vergelijken we daarom eerst de 'oude' met de 'nieuwe' Gacaca.

De 'oude' en de 'nieuwe' *Gacaca*

Dikwijls wordt er naar het *Gacaca* rechtssysteem zoals het nu in Rwanda functioneert, verwezen in termen en beschrijvingen alsof het identiek of tenminste gelijkaardig is aan het traditionele mechanisme om conflicten op te lossen. De relatie tussen de 'oude' en 'nieuwe' Gacaca is er echter geen van gelijkheid zelfs niet van geleidelijke continuïteit; er is een wezenlijk verschil. Een essentiële wijziging kenmerkt de installatie van de *Gacaca* rechtbanken na de genocide. De gelijkenis ligt hem in de naam, een gelijkaardige oriëntering in de breedste betekenis van het woord en gemeenschappelijke kenmerken. Men moet echter verder kijken dan de meest zichtbare elementen van gelijkheid om de ware aard van de 'oude' en de 'nieuwe' Gacaca praktijk en de breuk met het verleden te begrijpen. De 'nieuwe' *Gacaca* rechtbanken zijn in de engste zin van het woord een 'uitgevonden traditie'. Terwijl ieder 'traditioneel' gebruik in de loop der jaren wijzigt door sociale verandering in het algemeen, overweegt discontinuïteit in het geval van Gacaca. Interventie van de staat via juridisch ingrijpen en sociale manipulatie heeft een nieuwheid ontwikkeld en in praktijk gebracht, vaag gebaseerd op een bestaand gebruik: de *Gacaca* traditie.

Om de oorsprong en de doelstellingen van het klassieke gebruik van *Gacaca* volledig te begrijpen, moet dit in de kosmologie van het Rwandese socio-politieke universum van zijn tijd geplaatst worden. De uitgebreide familie (*umuryango*) was de belangrijkste eenheid van sociale organisatie. Zij

bevatte verscheidene kerngezinnen (*inzū*). Leeftijd en geslacht bepaalden de status binnen de familie. Enkel oudere en gehuwde mannen waarvan de ouders reeds overleden waren, waren onafhankelijk; al de anderen en zeker de vrouwen hingen van hen af. Het hoofd van de *inzū* familie eenheid was verantwoordelijk voor de eerbiediging van de voorouderlijke cultus, regelde huwelijken, betaalde of ontving schulden en oefende toezicht uit op het collectieve eigendomsrecht van land en vee. De familie was de primaire bron van bescherming. Een persoon had geen autonoom bestaan; de familiale eenheid was de garantie op veiligheid.

Politieke structuren ontwikkelden zich over de familiale eenheden heen. Rond de 17de eeuw bestond Rwanda uit verscheidene kleinere territoria bestuurd door koningen. De koning (*mwami*) regeerde over de profane dingen en was terzelfdertijd de link met het bovennatuurlijke. Hij verpersoonlijkte macht, gerechtigheid en kennis: rechterlijke en politieke macht waren niet gescheiden. De *mwami* was de ultieme arbiter bij disputen, bijgestaan door de *abiru*, de bewakers van de traditie. Maar een wijd verbreid spreekwoord zegt: 'Vooraleer iets door de *mwami* gehoord wordt, moet het eerst aan de wijze mannen voorgelegd worden'. Dit verwijst naar het feit dat problemen eerst op de laagste niveaus van de sociale ordening dienden behandeld te worden bij de hoofden van de families. In de praktijk gebeurde dit in wat later bekend werd als *gacaca* bijeenkomsten.

Het is algemeen bekend dat het woord 'Gacaca' 'rechtspraak op het gras' betekent. De naam *Gacaca* is afgeleid van het woord 'umugaca', het woord in het Kinyarwanda voor een plant die zo zacht is dat de mensen verkozen erop te zitten tijdens samenkomsten. Deze bijeenkomsten waren bedoeld om de orde en harmonie te herstellen. Het voornaamste doel van het nagestreefde vergelijk was het herstel van de sociale harmonie en slechts in mindere mate het vaststellen van de waarheid over wat gebeurde, de bestraffing van de dader of de compensatie door een gift. Hoewel de laatste elementen deel konden uitmaken van de activiteiten en de finale beslissing, waren zij ondergeschikt aan de terugkeer van harmonie tussen de families en een loutering van de sociale orde.

Het kolonialisme had een onbetwistbare invloed op de Rwandese maatschappij als geheel en dus ook op *Gacaca*. Gedurende de koloniale periode werd een Westers geïnspireerd rechtssysteem ingevoerd in Rwanda maar de *Gacaca* traditie werd in ere gehouden als een gevestigd gebruik om geschillen op lokaal niveau op te lossen. De houding van de koloniale machten ten opzichte van de Rwandese maatschappij was gekenmerkt door indirect bestuur: inheemse gebruiken behielden hun functie. Ondanks deze politiek van indirect bestuur veranderde en verzwakte de aanwezigheid van koloniale bestuurders wat voor hun komst bestond. Op het juridisch vlak was dit het meest zichtbaar door de invoering van geschreven wetten en een 'Westers' rechtssysteem dat over de 'traditionele' instellingen opgedrongen werd. Deze laatste bleven functioneren maar waren hiërarchisch ondergeschikt aan het nieuwe systeem. Ernstige zaken als moord vielen nu onder de bevoegdheid van rechtbanken Westerse stijl. Op een vergelijkbare manier verloor de koning zijn unieke positie als hoeksteen van de traditionele instellingen en daardoor verloren hijzelf en familie oversten langzamerhand gezag en legitimiteit in de uitoefening van de rechterlijke macht. Dit hield ook in dat de legitimiteit van de *Gacaca* rechtsspraak taande.

Na de onafhankelijkheid ontwikkelde *Gacaca* geleidelijk aan tot een instelling die met de macht van de staat geassocieerd werd omdat de lokale autoriteiten toezicht hielden op de *inyangamugayo* (lokale rechters) of zelfs hun rol overnamen. Hoe machtiger de moderne staat werd, hoe meer hij het informele en traditionele opsloopte. Op die manier evolueerde de *Gacaca* praktijk tot een semi-traditioneel of semi-administratief orgaan. Enkele nieuwe elementen kwamen op de voorgrond: vaste procedures werden gevolgd, notulen werden genomen en de vergaderingen hadden op vaste dagen plaats etc. De instelling functioneerde als een barrière zodat twistende partijen niet onmiddellijk zouden (moeten) een beroep doen op het formele rechtssysteem op provinciaal niveau (*cour de canton*). Indien mogelijk werd een dispuut op dit laagste maatschappelijke niveau geregeld, wat in de meeste gevallen gebeurde. Indien nodig werd de zaak naar een hoger gerechtshof verwezen. *Gacaca* stond

voor zowel de volksrechtspraak als een handig mechanisme om de druk op het ‘moderne’ rechtssysteem te verlichten. Maar ondanks de invoering van enkele formele elementen en zijn instrumentele relatie met de overkoepelende juridische structuren bleef het verzoenende – herstel van harmonie en orde - en informele karakter van Gacaca de hoeksteen van de instelling aangezien beslissingen in grote mate niet conform de geschreven wetten waren.

De (her-)uitvinding van Gacaca

Een rapport van de Hoge Commissaris voor de Mensenrechten van de Verenigde Naties (UNHCHR) getiteld *Gacaca: le droit coutumier au Rwanda* onthult dat de mogelijkheid om Gacaca te gebruiken in de onmiddellijke nasleep van de genocide reeds in de maanden na de genocide bestudeerd werd. Het rapport is het resultaat van onderzoek en reflectie van een aantal Rwandese onderzoekers en professoren die aan verscheidene instellingen werkten. Zij onderzochten niet alleen de aard van de klassieke *Gacaca* maar veldwerk stelde ook vast dat Gacaca reeds onmiddellijk na de genocide in sommige streken op een semi-traditionele wijze functioneerde. Het initiatief hiervoor werd genomen ofwel door de bevolking zelf of door de administratieve autoriteiten. De spontane opkomst van Gacaca activiteiten en de geleidelijke steun ervoor door de autoriteiten was duidelijk ingegeven door het feit dat het moderne rechtssysteem praktisch niet meer bestond na de genocide. Gacaca moest doen wat het voordien deed – de druk op de moderne rechtbanken verlichten. Deze werkten nu niet traag als voordien, ze werkten helemaal niet en eens ze begonnen te functioneren waren ze heel snel overladen met zaken van verdachten van deelname aan de genocide die de gevangenis overspoelden.

Het UNHCHR rapport van 1996 stelt duidelijk dat het absoluut taboe was om te spreken over moorden gedurende de *Gacaca* sessies in deze initiële jaren na de genocide. De mensen vonden dat het aanpakken van deze misdaden een te gevoelige zaak was. Buren en familieleden bleken degenen die mogelijk deelgenomen hadden aan de moorden, dekking te geven. De brief van de prefect van de provincie Kibuye vermeldt echter dat de *Gacaca* bijeenkomsten namen moesten verzamelen van degenen die bij het geweld betrokken waren. Observaties in andere dorpen waar Gacaca in die tijd functioneerde, gaven ook aan dat de mensen vonden dat de praktijk zou kunnen functioneren als een mechanisme om de orde en goede verstandhouding te herstellen in de samenleving en families en buren te verzoenen.

Het is duidelijk dat de aanbevelingen van het UNHCHR rapport nooit ernstig werden overwogen, laat staan gevolgd. Na een periode van bezinning en overleg stelde een commissie door de (toenmalige) Rwandese President Pasteur Bizimungu opgericht, in 1999 voor om het ‘traditionele’ mechanisme van geschillenregeling te moderniseren en te formaliseren om de ongeveer 130.000 personen te berechten die voor delicten die toen met de genocide in verband konden gebracht worden – een taak die het moderne rechtssysteem niet op een behoorlijke manier kon vervullen. Deze commissie was het resultaat van en werkte in de context van de zogeheten *Urugwiro* vergaderingen die plaatsvonden tussen mei 1998 en maart 1999. Iedere zaterdag werd er een vergadering belegd in het kantoor van de president met ‘vertegenwoordigers van de Rwandese maatschappij’ om ernstige problemen waarmee het Rwandese volk geconfronteerd werd te bespreken. Men bediscussieerde voorstellen voor oplossingen.

De vraag naar gerechtigheid en de aanpak van de genocide stonden hoog op de agenda. De mogelijke inschakeling van *Gacaca* werd besproken zoals blijkt uit het document dat de neerslag vormt van deze sessies. Het rapport maakt ook duidelijk dat een onderliggend gemeenschappelijk thema in alle discussies in die jaren de uitroeiing van een cultuur van straffeloosheid was – een zoektocht naar aansprakelijkheid via bestraffing. Het woord ‘verzoening’ wordt nauwelijks vermeld, zeker niet in de sectie over justitie. Het begrip verzoening of herstellende rechtsspraak dat momenteel aan het *Gacaca*

rechtssysteem is verbonden is slechts in de latere jaren opgedoken en de *Urugwiro* bijeenkomsten kunnen de voedingsbodem geweest zijn voor de introductie ervan in de publieke discussie. Maar aan het ‘moderne’ *Gacaca* rechtssysteem was oorspronkelijk vorm gegeven in een sfeer waarin het doel van aansprakelijkheid (retributie) centraal stond. Zo vermeldt het rapport dat gemeenschapsdienst als een alternatieve straf moest overwogen worden maar slechts op die manier dat ‘de verstoring van het beleid om de cultuur van straffeloosheid uit te roeien’ vermeden wordt.

Het functioneren en de resultaten van de ‘moderne’ *Gacaca* rechtbanken – hun reikwijdte en beperkingen – zijn op de eerste plaats bepaald door de manier waarop zij geconcipeerd werden. Zoals hierboven uitgelegd is de blauwdruk van het rechtssysteem ontworpen in de *Urugwiro* vergaderingen. De *Gacaca* rechtbanken werden geïnstalleerd om de daders van genocide misdaden en andere misdaden tegen de menselijkheid begaan in de periode 1 oktober 1990 en 31 december 1994 te vervolgen en te berechten. Officieel heeft het *Gacaca* proces vijf doelstellingen:

- De waarheid over wat gebeurd is, blootleggen
- De berechting van beschuldigen van genocide misdaden bespoedigen
- De cultuur van straffeloosheid uitroeien
- De Rwandenzen met mekaar verzoenen en hun eenheid versterken
- De mogelijkheden van de Rwandese maatschappij gebruiken om zijn problemen met een rechtsspraak gebaseerd op de Rwandese gebruiken op te lossen

De *Gacaca* wetgeving incorporeert drie fundamentele principes of hoekstenen. Enerzijds is er de popularisatie of decentralisatie van de rechtspleging door talloze rechtbanken te installeren in iedere administratieve eenheid van de maatschappij. Deze procedure is gemodelleerd op de traditionele *Gacaca* met leken die als rechters de rechtbank voorzitten en de actieve betrokkenheid van de ganse bevolking.

Anderzijds is er het principe waarbij men strafvermindering toekent in ruil voor schuldbekenenis. Dit om het aantal getuigenissen en de beschikbare informatie te verhogen. Dit principe van strafvermindering in ruil voor bekentenissen werd ingevoerd om het verzamelen van bewijsmateriaal te vergemakkelijken. Een beklagde moet zoveel mogelijk details geven over het delict (hoe, waar, wanneer, slachtoffers, medeplichtigen, schade, etc) en publiekelijk een bekentenis afleggen om deze – na algemene aanvaarding - in straf verminderd te zien.

Deze twee hoekstenen moeten het vaststellen van de waarheid bevorderen, wat vervolgens functioneert als de basis van het gehele kader om met het verleden om te gaan. De waarheid is de informatie die nodig is om (de aard van) schuld of onschuld te identificeren, processen te voeren van beschuldigen, plaatsen te onthullen waar slachtoffers kunnen opgegraven worden, de modaliteiten van herstel vast te leggen, kennis over het verleden te genereren en sociale relaties te herstellen.

Een derde cruciale kenmerk is het principe van het categoriseren van beklagden op basis van het type misdaad. Verdachten van genocide misdaden en misdaden tegen de menselijkheid worden in een systeem van parallelle rechtbanken vervolgd. Wie als meest verantwoordelijk en aanstokers van het geweld geïdentificeerd zijn, worden door de klassieke rechtbanken berecht, terwijl anderen voor de *Gacaca* rechtbanken moeten verschijnen. Verdachten worden daarom in drie categorieën ondergebracht volgens de misdaden die ze begaan hebben. De categorie bepaalt welk tribunaal moet vervolgen en de strafmaat. De straf hangt niet alleen af van de ernst van het misdrijf maar ook van het feit of de dader de misdaad bekend heeft en wanneer hij een bekentenis heeft afgelegd.

Sinds 2005 zijn er in elk van Rwanda's 9.013 *cellen* en 1.545 *sectoren* *Gacaca* bijeenkomsten gehouden. Een *cel* valt in de Rwandese samenleving samen met de kleinste gemeenschap vergelijkbaar met een buurt in een stedelijke omgeving. Dit is het laagste administratieve niveau. Een sector is als een klein

dorp en groepeert verscheidene cellen. In totaal zijn er 12.103 *Gacaca* rechtbanken verspreid over het ganse land voorgezeten door 169.442 *inyangamugayo*, de plaatselijke rechters. Deze rechters zijn gekozen onder de bevolking en geen juridische vorming, ervaring of andere opleiding is vereist. De bepalende factor is dat zij ‘integere personen’ moeten zijn (*inyangamugayo*).

Overzicht van het Gacaca systeem volgens laatste aanpassing vanaf maart 2007

	Cat. 1	Cat. 2, 1ste, 2de & 3de	Cat. 2, 4de & 5de	Cat. 2, 6de	Cat. 3
Misdaad	1. Personen die een leidende functie bekleedden 2. Verkrachters	1. Bekende moordenaars 2. Folteraars 3. Personen die dehumaniserende handelingen gesteld hebben op dode lichamen	1. ‘Gewone moordenaars’ in ernstige aanvallen 2. Degenen die aanvallen hebben gepleegd om te doden maar zonder dit doel te bereiken	Degenen die aanvallen uitgevoerd hebben tegen anderen, zonder het doel te doden	Degenen die misdaden begaan hebben tegen eigendommen
Rechtbank	Gewone rechtbank	Sector <i>Gacaca</i>	Sector <i>Gacaca</i>	Sector <i>Gacaca</i>	<i>Gacaca</i> op het niveau van de cel
Straf					
<i>Zonder bekentenis</i>	Doodstraf of levenslange opsluiting	30 jaar of levenslange opsluiting	15–19 jaar	5–7 jaar*	Burgerlijke schadeloosstelling
<i>Bekentenis voor opname op de lijst van verdachten</i>	20–24 jaar	20–24 jaar*	8–11 jaar*	1–2 jaar*	Burgerlijke schadeloosstelling
<i>Bekentenis na opname op de lijst van verdachte</i>	25–30 jaar	25–29 jaar*	12–14 jaar*	3–4 jaar*	Burgerlijke schadeloosstelling
<i>Bijkomende straf</i>	Levenslang verlies van een aantal burgerrechten.	Geen bekentenis: levenslang verlies - bekentenis: tijdelijk verlies van een aantal burgerrechten	Geen bekentenis: levenslang verlies - bekentenis: tijdelijk verlies van een aantal burgerrechten	/	/

* Omzetting van de helft van de straf in dienst aan de gemeenschap op proef; één zesde van de straf is opgeschort en één derde van de straf wordt in verzekerde bewaring uitgezeten.. *Bron: Official Gazette of the Republic of Rwanda. Organic Law no. 16/2004 of 19 June 2004, and Organic Law no. 10/2007 van 1 maart 2007.*

Er zijn twee fasen in het *Gacaca* proces. Gedurende de eerste fase die plaatsvond tussen januari 2005 en midden 2006, werd informatie verzameld in iedere *cel* door bekentenissen en beschuldigingen. Statistieken verschaft door de *Service National des Juridictions Gacaca* (SNJG) die instaat voor de coördinatie van de *Gacaca* activiteiten, tonen aan dat tegen het einde van de informatieverzamelingsfase 818.564 personen over het ganse land vervolgd zouden worden voor misdaden die verband houden met de genocide. Gedurende de tweede fase (de fase van de berechting) die startte in juli 2006 hebben de rechtszaken van degenen die onder de tweede categorie vielen plaats op het niveau van de sector. De verzamelde informatie uit de vorige fase wordt gebruikt om de rechtszaken te voeren van de beschuldigen en van degenen die bekend hebben.

Tabel 2: Gerechtelijke vervolgingen voor genocide misdaden: aantal verdachten in juli 2006

Categorie 1	77.269
Categorie 2	432.557
Categorie 3	308.738
Totaal	818.564

Bron: Rwanda, *Report on Collecting Data in Gacaca Courts* (Kigali: National Service of the Gacaca Courts, 2006).

..... ondertussen in Ntabona: verzoening, retributie of wraak?

De komst van de Gacaca rechtbanken veranderde de orde van de dag in *Ntabona* aanzienlijk, net zoals op de andere Rwandese heuvels. Zij kwamen niet als de katalysatoren van een natuurlijk, zij het moeilijk proces van *samen-leven* dat reeds begonnen was. Zij kwamen dat proces fundamenteel wijzigen. De waarheid onthullen of beluisteren is de hoeksteen van het rechtssysteem, zoals we boven stelden. De (aard van) deelname aan de Gacaca zittingen is de activiteit geworden om door te dringen in (de aard) van het hart van de ander en zijn eigen hart te verlichten. Omwille van het specifieke ‘design’ moest de waarheid gesproken worden. De algemene perceptie door de Rwandezers – zowel Hutu als Tutsi - dat de Gacaca zittingen de echte waarheid over het verleden niet onthullen en daardoor ook niet de waarheid van het eigen hart en dat van de ‘ander’ is één van de grootste problemen van het Gacaca rechtssysteem.

Volgens Sylvère is dit omdat mensen willen verbergen wat zij weten. “Ze zijn bang dat ze gevraagd zouden worden vanwaar ze die informatie hebben. Dus, dat betekent dat zij gevraagd zullen worden waar ze waren op dat moment, zodat zij zouden kunnen beschuldigd worden van deel te hebben uitgemaakt van de aanvalsgroep. En als ze een eerlijke getuigenis afleggen, zouden ze ook leden van hun eigen familie kunnen aanklagen. Zij vrezen op hun beurt beschuldigd te worden.” Het impliceert niet alleen dat de feitelijke kennis over het verleden achterwege blijft maar ook dat de *re-humanisering* en de *her-socialisering* van zichzelf en de anderen – de helende dimensie van het spreken van de waarheid- uitblijft. Wat Gacaca faciliteert voor de enen, verstoort en verwoest het voor de anderen. Want waar voorheen in stilte gepoogd werd om de ander te doorgronden, wordt nu overduidelijk dat de ander niet te vertrouwen is want hij of zij spreekt niet de waarheid over het verleden.

Talrijke observaties tonen aan dat de Gacaca zittingen in *Ntabona* functioneren zoals voorzien in de wet en de instructies van de *Service National des Juridictions Gacaca* (SNJG). De procedures worden gevolgd en iedereen “participeert” blijkbaar zoals voorgeschreven. De eerste fase van het Gacaca proces waarin informatie verzameld wordt, was echter gekenmerkt door een verhoogde polarisatie tussen de verschillende etnische bevolkingsgroepen, maar ook de conflicten tussen Hutu en Tutsi onderling stegen: een gevoel van terreur maakte zich meester van het dorp omdat het onmogelijk was zich te verdedigen tegen aanklachten. “Wanneer we gevraagd werden de waarheid te vertellen, heb ik getuigd,” stelt Sylvère. “Ik heb de namen van de betrokkenen vermeld. Op dat moment begonnen ze te zeggen: ‘Zie je wel, hij is onze vijand, hij wil ons er ook inluizen’. Alleen met de beschuldigten zijn de relaties slecht, niet met de anderen, waaronder ook vele overlevenden van de genocide. Degenen die betrokken waren bij het geweld zeggen dat wij hen ook willen uitschakelen.” Velen die samen met Sylvère in de aanvalsgroepen zaten, werden nooit eerder gevangengenomen voor het begin van Gacaca. “Daarom zijn ze nu bang. Ja, ja, de meerderheid van de mensen uit mijn buurt was betrokken bij de slachtpartijen. Naar wat ik gezien heb –zelfs als ik niet overal was- heeft de meerderheid een rol gespeeld. De meerderheid heeft deelgenomen aan de verwoesting van de huizen enz.”

Het gevoel van terreur verminderde gedeeltelijk wanneer de berechtingsfase startte en interventies van alle partijen mogelijk werden. Terwijl voordien voortdurend naar dezelfde personen verwezen werd als men het had over de leiders gedurende de genocide, begonnen mensen die aanvankelijk hun

verantwoordelijkheid hadden trachten te ontvluchten hun deel in de beroering van het verleden te aanvaarden. Maar Gacaca bracht een hoop spanningen in de gemeenschap met zich mee door het feit dat mensen elkaar van genocide misdaden beschuldigden. Naast het beschuldigen van mensen die effectief deelnamen aan de genocide, was het ook mogelijk om een lastige buurman te beschuldigen van genocide misdaden, of een rijke handelaar die wel wat zwijggeld kon opbrengen. Vele strategieën kwamen het oorspronkelijke doel van de Gacaca rechtspraak doorkruisen door hun lokale verankering in kleine dorpjes waar iedereen mekaar kent en conflicten eerder regel dan uitzondering zijn. Een oudere man merkte filosofisch op: "Ik vraag mij af wanneer we een Gacaca gaan houden om de conflicten tengevolge van de Gacaca zittingen over de genocide te behandelen."

Zo heeft Sylvère een ernstig conflict met een persoon die hij beschuldigt deel te hebben uitgemaakt van zijn aanvalsgroep. "Wanneer ik zijn naam uitspreek, wordt hij uiterst woest. Daar hij mijn naaste buurman is, zegt hij dat ik hem kan vermoorden, maar ik ben niet de enige die hem aanklaagt." Het is onduidelijk of deze man effectief een rol speelde in de genocide. Zeker is dat de man aan de basis lag van Sylvère's arrestatie en de beschuldiging van Sylvère kunnen daarom evengoed een poging tot wraak zijn. Het is woord tegen woord, waarbij elk van beide partijen zoveel mogelijk medestanders aan zijn kant probeert te krijgen.

Ook Sévérine werd zeer actief in de Gacaca activiteiten en bedrijvig in de nevenactiviteiten, de conflicten en intriges rondom de Gacaca rechtspraak. In de loop van 2006 werd ze ook *Inyangamugayo*, rechter in Gacaca, nadat andere rechters vervangen moesten worden omwille van hun vermoedelijke betrokkenheid bij de genocide of hun connecties met verdachten. Ze is nu dus niet alleen slachtoffer en treedt daardoor regelmatig op als getuige, maar tegelijk ook rechter. Een ongewone positie. Toch is ze niet gelukkig met de manier waarop Gacaca functioneert; "Gacaca werkt, maar niet goed. Ik heb mijn kinderen verloren. Ik zag de kerels [*die mijn kinderen meenamen*] en wanneer ik getuigenis ging afleggen, keerde iedereen zich tegen mij en beweerde dat ik loog. De mensen die met mij in het comité [*van rechters*] zetelen, hebben familieleden die betrokken waren in de moorden. Zij hebben contacten met die lui. Het zijn hun kinderen en ooms. Wat is het verschil tussen de rechters en die mensen?" Gedurende één van de Gacaca zittingen beweerde één van de inwoners dat Sévérine ook schuld had aan de dood van haar kinderen, aangezien ze ze zelf naar het dorp teruggestuurd had. Sévérine was diep gekwetst door deze verklaring en legde klacht neer bij het districtbureau en zei dat de bevolking van Ntabona doorging met het kwetsen van de overlevenden door hen verantwoordelijk te maken voor de genocide. De autoriteiten belegden verscheidene vergaderingen met de bevolking, ook na beweringen van andere overlevenden, om zeker te zijn dat ze zo deze uitingen van 'genocide ideologie' achter zich zouden laten.

Ondanks maar gedeeltelijk ook omwille van de verscherpte veiligheidsvoorzieningen sinds de komst van de Gacaca rechtbanken werd opnieuw vermoord in *Ntabona*. Een plaatselijke Gacaca rechter, een Tutsi overlevende van de genocide werd gedood. Als reactie hielden lokale militaire bevelhebbers en politie een aantal genocide veroordeelden aan die tegen hun veroordeling beroep aangetekend hadden en dus verdere gerechtelijke actie in het dorp aan het afwachten waren. Verscheidene onder hen werden als vergelding in hechtenis gedood door de politie en soldaten en naar het dorp gebracht met de boodschap dat 'dit gebeurt met beesten die geleerd hadden te doden (gedurende de genocide)'. Geen enkele van hen had waarschijnlijk ook maar iets te maken met de initiële moord van de Gacaca rechter die welhaast zeker het resultaat was van een familiale vete over land. Maar deze mogelijkheid werd nooit ernstig overwogen. Hun bekentenis van deelname aan de genocide voor een Gacaca rechtbank was voldoende om hen deze moord niet alleen in de schoenen te schuiven, maar hen van het leven te beroven. Deze buitengerechtelijke moorden veroorzaakten paniek en verholten (want niet ventileerbare) angst onder de inwoners. Ook bij de genocide overlevenden die het gevoel hadden dat door deze acties van de politie de Hutu de mening toegedaan waren dat zij, de Tutsi overlevenden, de strijdkrachten aangespoord hadden deze acties te ondernemen. Omdat er nadien geen verdere gewelddadige acties meer ondernomen werden, keerde de rust terug en het broze

Gacaca proces begon opnieuw. Maar bijna niemand durfde in beroep te gaan tegen de uitspraak zoals degenen gedaan hadden die uit wraak vermoord waren. Frustratie en angst woekerden als een veenbrand verder onder het dagelijks leven.

De Gacaca processen zijn geen geïsoleerde acties. Rechtszekerheid is nog geen verworvenheid in Rwanda. Dergelijke buitengerechtelijke moorden in de periferie van de Gacaca werkzaamheden belemmeren de gestelde objectieven ernstig en boezemen de bevolking schrik in. Bovendien is Rwanda geen democratie; vrijheid van keuze en mening blijven uit. Mensen worden bij verkiezingen in hun keuze gestuurd en de lokale administratieve structuren zijn opgevat met en een evenwicht tussen benoemde en verkozen functies. Overheden die op het lokale vlak aangestelde functies bekleden, vormen een schaduw regering voor de ‘verkozen’ administratieve autoriteiten. Aansprakelijkheid geldt enkel opwaarts naar hogere autoriteiten toe en niet naar onderen, naar de bevolking toe. Alle sleutelfiguren in de (lokale) administratie zijn lid van het RPF en de meesten onder hen behoren tot de etnische minderheidsgroep. Deze usurpatie van de macht door één etnische groep ontsnapt niet aan de aandacht van de Hutu bevolking. Alhoewel zij het tot op zekere hoogte de natuurlijke consequentie vinden van een militaire overwinning – het RPF verjoeg het vorige regime, verspreidt wrevel zich toch onder de Gacaca activiteiten. Hoewel de lokale overheden niet openlijk actief zijn in het Gacaca proces, vormen zij toch het kader waarbinnen Gacaca opereert. In de Hutu perceptie betekent dit dikwijls dat de combinatie van Gacaca met zijn referentie naar het pre-koloniaal verleden en een machtsstructuur die bemand is door een politiek-militaire beweging gedomineerd door leden van de Tutsi minderheid, beschouwd wordt als een terugkeer naar de feodale periode waarin Hutu vazallen ondergeschikt waren aan Tutsi heren in alle domeinen van het leven.

Gacaca in context: het recht van de sterkste?

De genocide tegen de Tutsi minderheid kan niet gelijkgesteld worden met de misdaden tegen de Hutu bevolking gedurende de burgeroorlog. Het eerste was geweld om uit te roeien, het tweede was geweld om te wreken, te onderwerpen en onder controle te brengen en te houden. Maar het feit dat de eerste gewelddaden berecht worden en de tweede buiten het gezichtsveld vallen, creëert een hiërarchie van goed en kwaad, pijn en lijden. De Gacaca rechtbanken zijn in theorie wel bevoegd maar in de praktijk niet in staat RPF misdaden of moorden uit wraak door Tutsi burgers te behandelen. De dissonant tussen de ervaringen van de bevolking met betrekking tot het verleden en het conflict enerzijds en de door de regering gecontroleerde en opgezette manier om met het verleden om te gaan, zowel op het praktische als interpretatieve niveau, is één van de grootste obstakels om de huidige socio-politieke orde te legitimeren. Het creëert een massa ongeuite grieven die onder de oppervlakte van het dagelijkse leven en de onverdroten Gacaca activiteiten gisten; het zijn opinies en ervaringen die niet vergeten zijn maar eenvoudigweg niet geventileerd omdat *zij niet onder woorden te brengen zijn* in de socio-politieke context die het omgaan met het verleden domineert.

In Ntabona werden er geen slachtpartijen aangericht door het RPF tijdens de oorlog of na de overname van de macht. Maar ook de executies van de gevangenen doet geruchten ontstaan. Geruchten als enige uitlaatklep voor datgene wat niet mag gezegd worden. Geruchten –bvb de idee van een machine die de Gacaca rechtbanken begeleidt om alle Hutu te vernietigen of de idee van een dubbele genocide – kunnen beschouwd worden als een existentieel venster op de sociale verbeelding. Beweringen door de Hutu dat ook zij in het verleden geleden hebben, zijn geen basis voor een wettelijke aanklacht en zijn zeker onwettelijk wanneer zij beschouwd worden als uiting van de zogenaamde ‘*genocide ideologie*’, een slecht gedefinieerd en ambigue begrip waarmee niet alleen *genocidaire* ideeën en praktijken gevisieerd worden – en terecht –, maar alle (politiek) ongewenste opinies en gedragingen. Deze grieven weerspiegelen wel reële percepties. Als een ‘self-fulfilling prophecy’ creëert, bestendigt of versterkt de negatie van deze percepties dat wat het verondersteld was uit te roeien – een Hutu subcultuur. De cirkel van geweld doorbreken – één van de objectieven

van het Gacaca proces- moet gebaseerd zijn op een gedeeld inzicht in de oorsprong van de Rwandese samenleving met zijn ingeboren en complexe Hutu-Tutsi bi-polariteit; een erkenning van een complexe etnische tweestrijd geënt op de (politieke) machtsstrijd in de loop der tijden met zijn hoogtepunt in de jaren negentig met *zowel* volkerenmoord als burgeroorlog(en). Dat gebeurt op dit ogenblik niet in Rwanda.

Ook niet in Ntabona. Niet alleen omdat de machtsverhoudingen op nationaal niveau de werkzaamheden van Gacaca beïnvloeden. Ook lokale machtsrelaties op dorpsniveau sturen het verzoeningsproces en de gerechtelijke activiteiten. De Gacaca rechtbanken opereren in de sociale omgeving van kleine leefgemeenschappen, alle gekenmerkt door hun specifieke demografische eigenschappen, hun eigen structuren waarlangs macht uitgeoefend wordt en hun specifieke conflicten. Dat schept de mogelijkheid om allianties aan te gaan of de noodzaak om een bepaalde strategie te volgen in de praktijk van het 'beschuldigen' of het 'in stilte samenzweren'. Deze praktijken worden in hoge mate bepaald door de capaciteiten en vermogens van individuen en groepen uit het dorp of de omgeving. De macht van het gezag, geld of het geweer zorgt ervoor dat sommigen de Gacaca activiteiten kunnen beïnvloeden. Maar het is ook het resultaat van louter 'aantallen', de macht van de demografische meerderheid op lokaal niveau oftewel de 'etnische' samenstelling van de leefgemeenschap. Wanneer overlevenden -hoofdzakelijk Tutsi dus- in de minderheid zijn en dus geïsoleerd, weigeren ze vaak actief deel te nemen aan de Gacaca activiteiten om te vermijden dat ze sociaal of zelfs fysiek geëlimineerd zouden worden. Wanneer er vele overlevenden zijn en wanneer ze deel uitmaken van de overheid op lokaal niveau en vertegenwoordigd zijn onder de Gacaca rechters dan hebben ze meer armslag – een situatie die machteloosheid en een gevoel van arbitraire rechtspraak kan teweegbrengen bij de beklagden en vrijgelaten gevangenen.

In Ntabona zijn de overlevenden in de minderheid en de meeste gevangenen, veroordeeld door de Gacaca rechtbank keerden ondertussen terug om gemeenschapsdienst te beginnen in het dorp. Dit heeft de wrevel verminderd onder de Hutu bevolking die grote groepen mannelijke volwassenen in hechtenis zag verdwijnen na de aanvang van Gacaca. Hun terugkeer veroorzaakte echter nieuwe problemen. Getuigen die vroegere deelnemers aan de genocide heftig openlijk beschuldigd hadden, zagen plots diegenen terugkeren van wie ze dachten dat ze een lange tijd zouden opgesloten blijven. Dit is in het bijzonder het geval voor de overlevenden van de genocide die na de terugkeer van de veroordeelde gevangenen besloten hadden hun zaak te laten rusten en niet langer actief deel te nemen aan de Gacaca processen. Ook Sévérine besloot minder actief aan de Gacaca sessies deel te nemen.

Verzoening blijkt zo goed als onmogelijk te zijn voor Sévérine. “Ze hebben mijn kinderen op een beestachtige manier gedood. Zij hebben een rots op het hoofdje van één van hen gegooid [*begint te wenen*]. Ze hebben zware misdaden begaan. Zij roofden en vernielden mijn bezittingen. Wij worden oud, we hebben geen kracht meer. [...] Die lieden die in de gevangenis zitten, willen niet dat ik leef. Zij vragen zich daar in de gevangenis af of ik nog leef of niet. Hetzelfde geldt voor hun families, de relaties zijn niet goed. Zij vertellen de waarheid niet. Denk je dat een gevangene naar hier zal komen om vergiffenis te vragen en te verzoenen? Ik denk het niet. Ik kan het ook niet. Het zal niet makkelijk zijn. [...] De staat oefent erg veel druk om te verzoenen, maar ik ben het slachtoffer van die wandaden. De staat mag doen wat hij wil, het gaat mij niet aan.” Ze voelt zich niet erg veilig. “Veiligheid betekent dat men vrede heeft en dat de gesprekken met anderen goed zijn zoals ze voordien waren. Vandaag de dag groet je iemand en hij antwoordt niet. [...] De relaties zijn niet goed omdat zij [*andere dorpelingen - Hutu*] zeggen dat wij iedereen in de gevangenis willen zodat wij [*de overlevenden*] alleen in het land kunnen blijven. Wanneer je ergens aankomt, stoppen de mensen met praten en ze fluisteren: “ah, de groep [*overlevenden*] die iedereen naar de gevangenis wil sturen.”

Ook Sylvère kijkt vanuit zijn positie als dader met gemengde gevoelens naar de activiteiten van de Gacaca rechtbanken. Bij de start van Gacaca had Sylvère zelfs spijt vrijgelaten te zijn door de staat omwille van de problemen met de andere mensen in het dorp. “Ja, ja, op zeker ogenblik heb ik gewenst in de gevangenis te zijn. Ik heb meer problemen gehad dan degenen die in de gevangenis gebleven waren.” Na een tijd veranderde dat weer door interventies van autoriteiten die de gemoederen kwamen bedaren. Maar zijn relatie met de overheden blijft ambigue: “Dikwijls ga je naar bijeenkomsten georganiseerd door de overheid waar gezegd wordt dat de vrijgelaten gevangenen bedankt moeten worden om hun getuigenis in Gacaca enz. Maar de volgende dag horen we dat die vrijgelaten gevangenen in de gaten moeten gehouden worden wegens onbetrouwbaar en gevaarlijk. Ik voel mij niet erg veilig. Wanneer ik slaap en het waait, dan denk ik dat ze me komen arresteren en in de gevangenis gooien.”

Het gebruik van tradities uit het verleden in de toekomst?

Sinds het plan ontstond om de Gacaca traditie te gebruiken om met genocide misdaden om te gaan, werd er veel aandacht aan besteed, overal ter wereld. Donoren investeerden ontzettend veel geld ter ondersteuning van de invoering en operationalisering van deze ‘vernieuwende’ rechtspraak. Maar een echt goed begrip van het functioneren en de aard van het sociale proces dat erdoor ontstond, was pas mogelijk na de invoering op nationaal niveau in 2005. De ‘moderne’ Gacaca rechtbanken zijn geen uitgesproken succes. Een microscopisch inzicht in de aard en ervaring van de rechtspraak op lokaal niveau; een overzicht van het aantal mensen beschuldigd op nationaal niveau en een dissectie van het sociale proces op gang gebracht door de Gacaca, het zijn allemaal elementen die het initiële enthousiasme temperen.

Gevoelens van onzekerheid en onveiligheid, wantrouwen en onbehegen spreken uit de getuigenissen van mensen zoals Sylvère en Sévérine en uit de beschrijving van het sociale leven in dorpen zoals Ntabona. Tijdens onze maanden van observaties in het Rwandese binnenland stelden we vast dat de ritualistische bijeenkomsten in het kader van de wekelijkse Gacaca zittingen de gespannen relaties tussen vooral de vrijgelaten gevangenen en de overlevenden kunnen wijzigen. In potentie althans. Het belang van rituelen in het algemeen, al dan niet in de context van het gebruik van traditionele dispuut beslechting mechanismen in de nasleep van een gewelddadig conflict, is dikwijls aangehaald vooral in een Afrikaanse context. Er schuilt dan ook een potentieel in gebruiken zoals de *Matu Oput* in Uganda of de cultus van genezing en reïntegratie geobserveerd in Mozambique, Sierra Leone of Liberia.

Maar we moeten een onderscheid maken tussen een ritueel *strictu sensu* en de ritualistische dimensie van een proces om het effect van de Gacaca sessies volledig te begrijpen. De traditionele Gacaca was geen ritueel en zijn moderne versie al evenmin. Het is het herhaalde bijeenkomen in de Gacaca zittingen dat een transformerende invloed heeft op de sociale relaties met degenen die men in die bijeenkomsten ontmoet onafgezien van wat daar gebeurt op het vlak van inhoud. Maar de essentie van de huidige Gacaca ontmoetingen wordt tot een pure criminele en berechtingslogica herleid die de discursieve aspecten beperkt die normaal aan rituele handelingen of aan de dialogische of helende dimensie van waarheid-sprekende processen verbonden zijn. De aan gang zijnde Gacaca activiteiten tonen het beperkte potentieel aan om te evolueren naar vertrouwen tussen de etnische groepen, empathie voor elkaars situatie en verliezen in het conflict en een cultuur van democratisch overleg en dialoog. Dit is het resultaat van het feit dat de Gacaca rechtbanken functioneren volgens de logica van strafrechtbanken en niet als kleine waarheids- en verzoeningscommissies, noch volgens hun traditionele, restoratieve logica. De moderne Gacaca creëert een ‘wij versus zij’ dynamiek. Op die manier bestendigt het Gacaca proces de breuken die het verondersteld is uit te roeien.

De wijzigingen en modificaties hebben de Gacaca rechtbanken omgevormd tot een hybride instelling met elementen van het originele informele mechanisme van dispuutresolutie maar nu volledig gebed

in het formeel juridisch systeem. Dit maakt het rechtssysteem innovatief met verschillende tradities en objectieven die mekaar mogelijks versterken, maar het maakt het ook broos wanneer de heterogene inspiratiebronnen en beoogde resultaten onverzoenbaar met elkaar blijken te zijn of elkaar mogelijks neutraliseren. De Gacaca rechtbanken zijn tegelijkertijd een gecentraliseerd en gedecentraliseerd rechtssysteem: zij belichamen de installatie en afwerking van een proces op het lokale niveau terwijl het van bovenaf gecontroleerd en gestuurd wordt. Het is zowel een formele als informele manier van recht te spreken. De rechtbanken zijn ook een mengeling van retributieve en herstellende rechtspraak.

Gebaseerd op talloze observaties van het praktisch functioneren van de rechtbanken kunnen we besluiten dat de Gacaca rechtbanken een nieuwheid zijn, een uitvinding, die enerzijds een traditioneel mechanisme van dispuut resolutie kopiëren maar slechts met een gereduceerd vermogen tot verzoening dat dergelijke mechanismen doorgaans kenmerkt, terwijl zij anderzijds het moderne rechtssysteem nabootsen met een verminderde garantie op een eerlijk proces, de hoeksteen van moderne rechtspraak.

Paradoxaal genoeg gaan de Gacaca activiteiten tot op zekere hoogte in tegen de praktijken die in de loop der tijd ontwikkeld werden om met het verleden om te gaan. Zij passen niet in de pragmatische levensstijl van de boer en zijn niet aangepast aan de *realpolitik* van de *micro-cosmos*. Dit bevestigt hun statuut van een 'uitgevonden traditie' en een breuk met het verleden. Het feit dat de Gacaca rechtbanken te lijden hebben onder te voortvarende en verregaande juridische ingrepen en sociale manipulatie lijkt een belangrijke les. Bovendien is de taak die de Gacaca tribunalen dienen te verwezenlijken extreem ambitieus. Ambities kunnen beter getemperd worden en intrusie gelimiteerd na de ervaring van de Gacaca rechtspraak.

Maar niet alleen de interne logica van het moderne Gacaca systeem maar ook contextuele factoren, de socio-politieke setting waarin de Gacaca rechtspraak moet gedijen, beïnvloeden de aard en ervaring van de hele Gacaca. Dit manifesteert zich zowel in de dynamiek van macht en onmacht afhankelijk van de specifieke setting op lokaal niveau, maar ook in het overkoepelende, nationale functioneren van de macht. Aan *samen-leven* na gewelddadig conflict wordt in de eerste plaats gestalte gegeven op lokaal niveau, in dorpen zoals Ntabona, tussen mensen zoals Sévérine en Sylvère. De staat en het beleid van de staat (en in het verlengde daarvan, de acties van donoren) kunnen dit moeizame samenleven vergemakkelijken of bemoeilijken. In Rwanda vinden beide plaats. Enerzijds door de contradictorische 'modernisering' die de Gacaca onderging, anderzijds ook door de aard van het bestuur dat de Gacaca activiteiten begeleidt.

Al die factoren hebben er voor gezorgd dat Gacaca een ambivalente en vaak zelfs wrange ervaring werd voor *alle* Rwandezes, Hutu of Tutsi. Ook Sylvère kijkt daardoor met een onzekere blik naar de toekomst. "Ik heb een koe gekregen van mijn schoonbroer. De koe gaat kalven en zo zal ik mijn (economische) situatie verbeteren. Ik heb 4 kinderen en zal het daarbij houden. Ik hoop uit de gevangenis te kunnen blijven. Soms ga ik erbij zitten en nadenken over wat er gebeurd is [*gedurende de genocide*]. Ik hoop dat nooit meer terugkomt wat gebeurd is. Ik wens dat de waarheid zegeviert," zei hij na bijna anderhalf jaar Gacaca rechtspraak waarin de waarheid niet aan het licht gebracht werd. Sévérine ziet haar toekomstperspectieven ronduit somber in: "Als God het wil, kan er veiligheid zijn. Ik wens dat het leven in de gemeenschap beter wordt en veiliger. Wanneer ik tegenwoordig naar het commercieel center ga [*een plaats met kleine winkeltjes en bars*], ga ik zitten en iedereen vertrekt. Dat is allemaal het gevolg van de oorlog [*genocide*] en Gacaca. Indien Gacaca niet had plaatsgevonden, zouden de verhoudingen niet zo slecht zijn als nu. Ze gooien mensen in de gevangenis, waarom? Zullen we er onze doden mee terugkrijgen?"

Leeswijzer

- Desforges, Alison, *Leave None to Tell the Story: Genocide in Rwanda* (New York: Human Rights Watch, 1999)
- Ingelaere, Bert, 'Living the Transition. A Bottom-Up Perspective on Rwanda's Political Transition', Discussion Paper, Institute of Development Policy and Management, Antwerp, 2007
- Ingelaere, Bert 'Does the Truth Pass Across the Fire? Transitional Justice and its Discontents in Rwanda's Gacaca Courts', Discussion Paper, Institute of Development Policy and Management, Antwerp, 2007
- de Lame, Danielle, *A Hill Among a Thousand: Transformations and Ruptures in Rural Rwanda* (Madison, Wis.: University of Wisconsin Press, 2005)
- Huyse, Luc, *Alles Gaat Voorbij, Behalve het Verleden*, (Leuven: Uitgeverij Van Halewyck, 2006)
- Huyse, Luc & Salter, Marc (eds.), *Traditional Justice and Reconciliation after Violent Conflict. Learning from African Experiences* (Stockholm: International IDEA, 2008)
- Mamdani, Mahmood, *When Victims Become Killers: Colonialism, Nativism, and the Genocide in Rwanda* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 2001)
- Ntampaka, Charles, 'Le Gacaca: Une Juridiction Pénale Populaire', in Charles de Lespinay and Emile Mworoha (eds), *Construire L'Etat de Droit: Le Burundi et la Région des Grands Lacs* (Paris: L'Harmattan, 2003), pp. 219–36
- Pottier, Johan, *Re-Imagining Rwanda: Conflict, Survival and Disinformation in the Late Twentieth Century* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002)
- Prunier, Gerard, *The Rwandan Crisis: History of a Genocide* (New York: Columbia University Press, 1995)
- Reyntjens, Filip, 'Le Gacaca ou la Justice du Gazon au Rwanda', *Politique Africaine*, no. 40 (1990)
- Rentjens, Filip, 'Rwanda: Ten Years on. From Genocide to Dictatorship', *African Affairs*, N° 103, 2004, pp. 177-210.
- Rwanda, *Report on the Reflection Meetings Held in the Office of the President of the Republic from May 1998 to March 1999* (Kigali: Office of the President of the Republic, 1999)
- Rwanda, *Genocide and Strategies for its Eradication* (Kigali, 2006)
- Rwanda, *Report on Collecting Data in Gacaca Courts* (Kigali: National Service of the Gacaca Courts, 2006)
- United Nations High Commissioner for Human Rights (UNHCHR), *Gacaca: Le Droit Coutumier au Rwanda* (Rwanda: UNHCHR, 1996)
- Uvin, Peter, *Aiding Violence: The Development Enterprise in Rwanda* (Bloomfield, Ct: Kumarian Press Inc., 1998)
- Waldorf, Lars, 'Mass Justice for Mass Atrocity: Rethinking Local Justice as Transitional Justice', *Temple Law Review*, vol. 79, no. 1 (2006)

Websites

Avocats Sans Frontières, <<http://www.asf.be/index.php?module=publicaties&lang=en&id=177>>
National Service of the Gacaca Courts, <<http://www.inkiko-gacaca.gov.rw>>
National Unity and Reconciliation Commission, <<http://www.nurc.gov.rw>>
Penal Reform International, <<http://www.penalreform.org/transitional.html>>